

Hláskové alternace ve slovotvorbě

pravidelné střídání vybraných fonémů, popř. skupin fonémů, na němž je založena alomorfie. Různé hlásky (střídnice) někdy odpovídají jedinému morfonému.

Alternace dvojic

- V rámci systému jazyka se vyskytují opakovaně jisté typy alternujících dvojic (trojic) a jiné nikoliv

Hláskové alternace podle fungování v rámci morfologického systému

- Pouze v rámci flexe
- Jak v systému flexe, tak v systému slovotvorném
- Pouze v systému slovotvorném

Hlásková alternace a slovotvorný formant

- Na hranici mezi morfy (morfematickém švu) dochází k MA
- Pravidelné souhláskové alternace velár (*k-c* : [klu**k**a] – [klu**c**i])
- Měkčení (*d-d'* : [ha**d**a] – [ha**d'**i])

Směr hláskové alternace

- jednosměrné (šť*a*stný – ště*ř*stí, hr*a*bat – hr*o*b, v*e*jce - v*a*jec)
- obousměrné (chl*a*d – chl*á*dek, br*á*t - br*a*l)

Podle klasifikace alternujících hlásek

- vokalické (mr*á*z, mr*a*z-u, mr*a*z-ivý)
- konsonantické (vl*k*, vl*c*-i, vl*č*-í)
- smíšení (st*á*t, stoj-*i*-m)
- více alternací (v*ys*-*ok*-o, v*ýš*-*o*-e)

vokalické

- kvantitativní (p*í*š-u, piš)
- kvalitativní (hr*a*b-a-t, hro*b*)
- kvalitativně-quantitativní (umř-*í*-t, umř-*e*-l, ví*t*r, vě*ř*-u)
- zánikové (pe*s*, po*s*-a, stro*m* – str*o*m-ý)
- vznikové (plach*o*t-a, plach*e*t)

konsonantické

- párové (le*t'*, let*t*-ec, pé*ct*, pe*č*-e)
- nepárové (jí*s*-t, jí*d*-l-o, *ji*, pro *ni*)
- zánikové (h*y*b-at, h-nout, to*p*-it, to-nout, ký*v*-at, ky-nout)
- skupinové (pra*žsk*-ý, pra*žšt*-í)

Alternanční řady

Alternance vytváří řadu (nejen dvojice)

k-c-č (vl-k, vl-c-i, vl-č-í)

h-z-ž (vra-h, vra-z-i, vra-ž-d-a)

(ch-s-š) (Če-ch, Če-š-i sl. Če-s-i)

t-t'-c (vrá-t-i-t, vrá-c-e-n, ná-vra-t)

d-d'-z (ohra-d-i-t, ohra-z-e-n, ohra-d-a)

á-e/ě-í (vát, věje, vítr, přát, přeje, přítel, smát, směje, smích)

Alternace a systém flexe

Substantiva

- Samohláskové alternace/ -e/-0 a nulová koncovka
- Kolísání délky u tvrdých feminin

Adjektiva

- Konsonantická alternace
- Alternace a stupňování

Alternace kmenotvorné přípony

- Slovesná vzor a hláskové alternace tématu/kmenotvorné přípony
- Tvary od kmene přítomného a minulého a hláskové alternace kořenového vokálu
- Hláskové alternace na morfematickém švu kořen/kmenotvorná přípona

Paradigmata od kmene přítomného

- Indikativ přítomného aktiva (tvary subparadigmatu mají různé kmenotvorné přípony a v důsledku toho dochází k hláskovým alternacím konsonantickým – peč(k)u/pečeš i vokalickým mohu/můžeš)
- Imperativ (alternace konsonantu na konci kořene – metu/meť, popř. konsonantu kmenotvorné příp. minu/miň)
- Přechodník přítomný (alternace konsonantu na konci kořene umřu/umra, peč(u)/peka)

Paradigmata od kmene minulého

- Infinitiv (základní tvar, typické jsou alternace kořenového vokálu i samohláskové kmenotvorné přípony v opozici vůči jednomu i více tvaru/ům tvořených od kmene minulého (ber-0-u -b0r-á-t/ b0r-á-n/b0r-a-l/Xneb0r-a-t/ b0r-á-n/neb0r-a-l)
- L-ové participium
- N-/t-ové participium
- Přechodník minulý

Hláskové alternace sloves

Pokuste se vyjmenovat, k jakým hláskovým alternacím dochází ve flektivním systému českých sloves a zároveň se podívejte, jak se která hlásková alternace uplatní při odvozování slov od jednotlivých slovesných kmenů.

Souhláskové alternace

- I. Třída slovesná podle kmene přítomného
- II. Třída slovesná (konsonantický komponent přípony)
- IV. Třída slovesná

Souhláskové alternace I

vzor nést (velmi nepravidelné – historicky vysvětlitelné)

vzor péct (pravidelné alternace velár – alternační řady, úpravy pravidel)

vzor brát (archaické střídání r/ř, r,l,n a retnice, hnát)

vzor mazat (zvl. lhát)

Vzor umřít (archaické střídání r/ř)

Souhláskové alternace II

vzor tiskne (pravidelné velár – dotknout/dotčen,
nadchnout/nadšen – někdy dublety a skupinové
tisknout/tištěn-tisknut)

vzor mine (n/ň – miň, hyň)

vzor začne (alternace na začátku kmene – **tnout/t'al** a
na morfematickém švu prefix/začátek kmene –
prefigované tvary od slovesa jmout (obejmout/objal x
sejmout/sňal, vyjmou/vyňal)

Souhláskové alternace IV

vzor prosit – tvary n-ového participia – kolísání
a dublety (srv. MČ2)

(chládit/chlazen dědit/děděn)

hovorově se používají nespisovné tvary s
alternací v imperativu (*nahlaš namísto
nahlas nahlásit/nahlášen)

vzor trpět (pouze nepravidelné sloveso vidět
imp. viz)

Hláskové alternace sloves

- Alternace kořenové finály tvary kmene přítomného - minulého (vzory *nést, péct, mazat*, též dříve i *brát, umřít*)
- Alternace kmenotvorné přípony – (n-ň vzor *minout* v imperativu)
- Alternace kořenové finály tvary pasivního participia (vzory *tisknout, prosit, trpět*)
- Alternace na začátku kořene – různě posuzované (vzor *začít*)

Samohláskové alternace sloves

- Alternace kořenového vokálu
- Alternace kmenotvorné přípony (tematického vokálu)

Alternace vokálu v kořeni

- I. třída
- III. třída
- IV. třída

Alternace vokálu v kořeni I

Alternace kvantitavní i kombinované kvantitativně kvalitativní rozmanité kombinace (u vzoru péct) podle jednotlivých subparadigmat

Vzor nést (e/é – nést, kvést, vést, vézt, mést, lézt, ů/o – růst, ou/u - houst)

Vzor péct (e/é péct, téct, vléct, o/ů pomoct)

Vznik/zánik (e/0)

Vzor brát (e/0)

Vzor mazat (0/í/i – p**0**sát/píšu/piš, o/ů – stonat/stůňu, a/á – plakat/pláču/plač)

Vzor umřít (0/e – m**0**lít/mele)

Alternace vokálu v kořeni III

vzor krýt (bít, krýt, plout, plít (plet), přát, hrát)
ne všechna – pět, spět, zet, po-, při-mět

III.tř.

Typ: í/i

bít, blít, čít, hnít, lít, nadít, pít, plít, říít, šít, vít, žít

Slovotvorba:

Boj, hnůj, nápoj, vývoj

Blivajs, čiv, slivky, nádivka, pivo, plivat, šev,
švec, život

III. Tř.

Typ ý/y

krýt, nýt, mýt, rýt, týt, výt

Slovotvorba:

pomeje/pomyje,

krov, rov

III. tř.

Typ ou/u

dout, kout, plout, psout, slout, snout, about, zout

Slovotvorba:

kovat, plovat, osnovat, obouvat, zouvat

III.tř.

Typ i/e(ě)

plít, klít, sít, skvít, dít (podít, odít), chvít se

Slovotvorba:

plečka (pleva), kletba/klatba/klatý, setba (osev),
skvělý, dění, podiv, oděv, záchvěv

III. tř.

podtyp í(á)/ě

nadít se /nadát se, udát se

Slovotvorba:

naděje, událost

III.tř.

Typ á/a

(hrát), kát se, lát, plát, tát, sát, vlát, zrát

Slovotvorba:

hraní, lání, pokání, zrání

hra/herna, pokání, plamen, tavba, vysavač,
zralost,

III. tř.

Typ á/e(ě)

přát, hrát, smát se, vát, okřát

Slovotvorba:

přítel, smích, vítr,

popřávat, ohřívát, okřívát, usmívat, povívat

Slovesa téměř zaniklá

- žout - žvát – žvýkat
- trout – trávit (srv. potrava)
- rout – rvát se
- klout se – klubat se

Výrazně příznaková slovesa

- nýt – tesknit
- pět – zpívat
- plát – planout
- plít – plivat
- blít – blinkat

Sémantická specifikace v konkurenci se slovesy blízkého významu

- Plout – plavat
- Čít – čichat
- Psout – nadávat zle
- Dout – foukat prudce

Alternace vokálu v kořeni IV

Vzory prosit, trpět, sázet – alternuje kořenový vokál tvarů imperativu

(chválit, léčit, posílit, rozptýlit, rozpūlit, sloužit)

(šílet, válet, ..)

Slovotvorba:

pochvala, posila, rozptyl, služba, léčba, půle,
válec, val,

Alternace kmenotvorné přípony (tematického vokálu)

- I. třída
- II. třída
- III. třída
- IV. třída
- V. třída

Alternace kmenotvorné přípony I

á/a

(počet slabik má vliv na kvantitu kmenotvorného
a/á u jednotlivých tvarů tvořených od kmene
minulého)

Vzor brát/bral/brán X nazval/nazvat/nazván

Vzor mazat/mazal/mazán X psát/psal/psán

í/e

Vzor umřít

Alternace kmenotvorné přípony II

- nou/nu/n0
- vzory tisknout a minout
(tisk**n**out/tisk**n**ul/tisk**n**ut/tisk**n**u)
- í/nou/nu/mou/mu/a(tvary od kmene minulého)/n/m(tvary od kmene přítomného)
- vzor začít/tnout-tít
(všimni si slovesa vzít)

II. Tř.

Vzor začít

Slovotvorba:

začátek, žatva,

početí, vzetí, pojetí, snětí,.....stětí, napětí,

III. Tř.

- *ova/ová/uj*
- kupovat

IV. Tř.

vzor prosit, trpět, sázet

i/e(ě)

hřmít, bdít, křtít....

í/e(ě)

výjimky – spát, bát se, stát

á/oj

V. tř.

vzor dělat / tkát

a/á/ej

(distribuce podle počtu slabik)

Hláskové alternace sloves

- Samohláskové alternace kořenového vokálu
- Samohláskové alternace kmenotvorné přípony (ve slovotvorbě se projeví pouze tam, kde je kmenotvorná přípona součástí odvozovacího základu)

příklady

- Lze usuzovat, že tvar je odvozen od I-ového příčestí a že *t-* není infinitivní, takže přípona je *-tel* a ne *-el*
- *i-tel* (věřitel/mstitel)
- *a-tel* (podnikatel, dodavatel, chovatel)
- *o-va-tel* (cestovatel, doručovatel)
- Naopak *-áč/-ač/-č* *ář/ař* je zřejmě od infinitivu
- Sráč, dříč, lhář, spáč
- Lamač, klamač, plakač, vrhač,
- hráč

Hláskové alternace sloves

- Samohlásková alternace kmenotvorné přípony při tvoření negace (vzory *mazat – stlát - nestlat, brát, dělat – tkát – netkat, spát – nespát*)
- Samohlásková alternace kmenotvorné přípony jednoslabičných sloves (vzory *prosí - křtít, ... , trpí – bdít, hřmít, ...*)

Hláskové alternace z diachronního hlediska

- Ablaut – 4 stupně (e/o/0-redukovaný/dlouhý)
- Přehlásky (historické hláskosloví, mající přesah do dialektů, hláskoslovné varianty spisovný jazyk – jazykové útvary nespisovné)

Hláskové alternace a slovo tvorba (formální aspekty)

- Samohláskové alternace slovo tvorného základu
- Alternace vokalické kvantity prefixu (prefixy z předložek)
- Souhláskové alternace na tzv. morfematičké švu

CVIČENÍ - příklady

Vokální alternace kvantitativní

Vokální alternace kvalitativní
disjunktní

Vokální alternace kvantitativně-kvalitativní

Vokální alternace zánik/vznik

CVIČENÍ - příklady

Konsonantické alternace jednoduché párové

Konsonantické alternace jednoduché nepárové

Konsonantické alternace vznik/zánik

Konsonantické alternace skupinové

Smíšené alternace vokalicko- konsonantické

Vokalické alternace kvantitativní

a:á

e:é

i:í/y:y

o:ó

u:ú

Vokální alternace kvantitativní

a:á (brát:bral, mráz:mrazu) mrazovky/mrázek

e:é (jméno:jmen) jmeniny

i:í/y:y (píšu:piš, krýt:kryji) nadpis/písanka

o:ó (šanson:šansónek)

u:ú (umluvit:úmluva)

Vokalické alternace kvalitativní disjunktní

a/ě

a/o

e/a

e/o

á/í

é/í,ý

Vokalické alternace kvalitativní disjunktní

a/ě (šťastný/šťěstí,)

a/o (hrabat/hrob)

e/a (sednout/posadit, vejce/vajec)

e/o (ležet/položit)

á/í (přát/přízeň, přítel:přátelé)

é/í,ý (polévka/polívka, mléko/mlíko, okénko/okýnko)

Vokální alternace kvantitativně-kvalitativní

á/i

í/a

á:e/ě

e/ě:í/ý

o:ů

o:á

o/ou

ou/u

í/ě

Vokální alternace kvantitativně-kvalitativní

á/i (d'ábel/díblík)

í/a (žít/žatva)

á:e/ě (třást/třese, hřát/hřeje, deset/desátý – smíšené)

e/ě:í/ý (deset/desítka, postel/postýlka)

o:ů (kůl/kolík, sůl/soli, dům/domu, kůň/koně)

o:á (hodit/házet, chodit/scházet se)

o/ou (černoch/černoušek)

ou/u (tisknout/tisknul, kouřit/kuř/kuřák, bouře/buřňák)

í/ě (vítr/větru, dít/děje)

Vokalické alternace zánik/vznik

e/0

u/0

0/o

0/i,y

0/í,ý

0/é,e

Vokálníkové alternace zánik/vznik

e/0 (pes/psa, medvídek/medvídka,
čekat/počkat)

u/0 (suchý/schnout)

0/o (hřmít/hrom)

0/i,y (psát/nápis, dotknout/dotyk)

0/í,ý (psát/písmo, poslat/posílat, sukně/sukýnka,
dotknout/dotýkat)

0/é,e (okno/okénko, dotknout/dotek)

Konsonantické alternace jednoduché párové

d:d'

t:t'

n:ň

r:ř

s:š

z:ž

c:č

Konsonantické alternace jednoduché párové

d:d' (mladý:mladík, chodit:chodba)

t:t' (žlutý:žlutě, letět:letec)

n:ň (rovný:rovně, honit:hon)

r:ř (dobrý:dobře, starý:stáří, sestra:sestře)

s:š (nosit:přinášet, prosit:prošen)

z:ž (vozit:přivážet, vozit:vožen, mazat:maže)

c:č (péct:pečen, ovce:ovčí, péct:peče)

Konsonantické alternace jednoduché nepárové (I)

h:ž

g:ž

ch:š

k:č

h:z

g:z

k:c

Konsonantické alternace jednoduché nepárové (I)

h:ž (Praha:pražský, běžet:běh)

g:ž (chirurg:chirurgka)

ch:š (Čech:Češi, suchý:suše,)

k:č (ruka:ručka, pečť:pekař)

h:z (Praha:Praxe, pomohu:pomoz)

g:z (kolega:kolezích)

k:c (ruka:ruce, péct:pekl)

Konsonantické alternace jednoduché nepárové (II.)

d:z

t:c

d':z

t':c

h:c

t:s

d:s

j:ň

Konsonantické alternace jednoduché nepárové (II.)

d:z (jedl:jez, tvrdý:tvrz)

t:c (telete:telecí)

d':z (zradit:zrazen, hodit:házet)

t':c (ztratit:ztracen, vrátit:vracet, svítit:svíce)

h:c (mohu:moci)

t:s (kvete:kvést, krade:krást)

d:s (vede:vést, hude:houst)

j:ň (jíst:sníst, sejmout:sňal, ji:(na)ni)

Konsonantické alternace vznik/zánik

k/0

g/0

p/0

b/0

v/0

Konsonantické alternace vznik/zánik

k/0 (Norimberk/norimberský)

g/0 (Hamburg/hamburský)

p/0 (topit/tonout)

b/0 (hýbat/hnout)

v/0 (kývat/kynout, pla(o)vat/plout)

Konsonantické alternace skupinové

sk/st'

sk/št'

šk/št'

zk/zt'

žk/žt'

ck/čt'

čk/čt'

st/št'

st'/št'

zd/žd'

zd'/žd'

sl/šl

Konsonantické alternace skupinové

sk/st' (deska/destička)

sk/šť' (český/čeština)

šk/šť' (hruška/hruštička)

zk/zť' (přezka/přeztička)

žk/žť' (služka/služtička)

ck/čť' (řecký/řečtí/řečtina)

čk/čť' (plačky/plačtivý)

st/šť' (město/měšťan)

st'/šť' (pustit/puštěn)

zd/žd' (jízda/ježdění, brzda/brždění)

zd'/žd' (ujezdit/uježděný, brzdit/břžděn)

sl/šl (myslet/myšlení, poslat/pošle)

Smíšené alternace vokalicko-konsonantické

á/ě [je, ně]

í/ě [je, ně]

e/ě [je]

í/i/oj

ý/y/ov

í/ej/ěj

á/av

á/oj

Smíšené alternace vokalicko-konsonantické

á/ě [je, ně] (vát/věje, smát/směje se)

í/ě [je, ně] (vítr/věje, zatmít/zatmění)

e/ě [je] (cpete/cpěte)

í/i/oj (bít/bije/boj)

ý/y/ov (krýt/kryje/krov)

í/ej/ěj (staví/stavěj, sází/sázej)

á/av (stát/stavba)

á/oj (stát/postoj, bát se/boj se)

Úkol

- Sufixem *-ba* se tvoří od slovesných základů (bez KmV) substantiva s významem dějovým.
- Pozorujte seznam substantiv zakončených slabikou *ba*.
- Která z nich jsou tvořena sufixem *-ba* od slovesných základů? Vyberte je. Pozorujte je.
- Jaká hlásková alternace fakultativně doprovází odvozování substantiv dějových sufixem *-ba* ?

Seznam substantiv zakončených na slabiku *ba*

■ doba	1454860	služba	638955	volba	486435
■ stavba	375030	osoba	368243	výroba	294259
■ hudba	291000	podoba	224876	chyba	224088
■ výstavba	213139	potřeba	171568	tvorba	159693
■ sazba	115336	skladba	102950	vazba	100095
■ kresba	94822	tržba	88380	ryba	87184
■ spotřeba	70505	léčba	68452	údržba	67648
■ žaloba	63351	hrozba	59106	chodba	58982
■ svatba	55860	choroba	54469	zásoba	54107
■ střelba	50975	bomba	50358	platba	49872
■ malba	48613	těžba	46536	houba	44792
■ obžaloba	39858	přestavba		35213	
■ dražba	30087	obliba	29920		

Seznam substantiv zakončených na slabiku *ba*

■ paluba	28968	nádoba	27688	Kuba	27357
■ ozdoba	25545	pochyba	24677	obhajoba	24266
■ výzdoba	23759	dostavba	21775	hradba	21343
■ obdoba	21254	dlažba	19882	plavba	19673
■ Poruba	19254	trouba	19250	modlitba	17433
■ přilba	17388	záliba	16752	bohoslužba	16664
■ zástavba	16136	četba	14262	chudoba	14182
■ palba	14069	výsadba	12097	prosba	10692
■ žába	10634	přístavba	9692	huba	9194
■ novostavba	8598	hanba	8357	klenba	8246
■ nástavba	7881	olejomalba	7351	dělba	6807
■ honitba	6760	velryba	6756	nadstavba	5820
■ taxislužba	5673	chlouba	5098	zloba	5072
■ honba	5039	družba	4980	vrba	4960
■ bába	4909	vestavba	4660	baba	3821
■ dřevořezba	3744	rolba	3662	Luba	3506